

ΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ

Η μελέτη των πληθυσμών

Η συστηματική έρευνα για τους πληθυσμούς στον ελληνικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο μετρά περίπου τέσσερις δεκαετίες ζωής. Η σχετική έρευνα εντάχθηκε στην προσπάθεια των Ελλήνων ιστορικών να εφαρμόσουν τη θεωρία και τις μεθόδους του κλάδου της δημογραφικής ιστορίας, η οποία είχε αναπτυχθεί στη δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, στην ελληνική περίπτωση η προσπάθεια αυτή πρόσκοπτε σε δύο κυρίως εμπόδια: α) στην απουσία σειριακών δεδομένων στατιστικού χαρακτήρα για όλο το χώρο μελέτης ή ακόμη και για μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες και β) στις δυσκολίες εξαγωγής δημογραφικού χαρακτήρα συμπερασμάτων από όσες πηγές μπορούσαν να μελετηθούν κάτω από το πρίσμα της δημογραφικής ιστορίας. Η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει δώσει παρά ελάχιστα δείγματα μελετών ευρείας χρονικής και τοπικής εμβέλειας σχετικά με πληθυσμούς του ελληνικού χώρου. Ακόμη και τώρα, δηλαδή, απουσιάζει μια συνθετική μελέτη του φαινομένου. Ας επισημανθεί προκαταρκτικά ότι ο διαχωρισμός των ελληνικών πληθυσμών από τους υπόλοιπους σύνοικους δεν είναι ευχερές έργο, καθώς είτε αυτός ο διαχωρισμός δεν γίνεται πάντα από τις πηγές, είτε δεν είναι εύκολο να διαχωριστούν οι ελληνικοί πληθυσμοί από άλλες ομάδες που διατηρούν κάποιο κοινό χαρακτηριστικό με τους ελληνικούς (π.χ. θρησκεία για σλαβόφωνους, αλβανόφωνους και βλαχόφωνους).

Οι πηγές

Οι κατεξοχήν πηγές που έχουν ως τώρα χρησιμοποιηθεί για ποσοτικές μελέτες των πληθυσμών του ελληνικού χώρου είναι τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα. Οι περιορισμοί στη χρήση τους για δημογραφικούς σκοπούς είναι πολλοί. Κατ' αρχήν πρόκειται για πηγές που συντάχθηκαν για φορολογικούς σκοπούς και όχι για την καταμέτρηση πληθυσμών. Καταγράφουν φορολογικές μονάδες (νοικοκυριά, *χανέ*), οι οποίες δύσκολα μπορούν να αντιστοιχισθούν με άτομα: οι μέθοδοι δε που έχουν προταθεί για μια τέτοια αντιστοίχιση δίνουν μόνο κατά προσέγγιση τον πληθυσμό μιας περιοχής. Επιπλέον, τα κατάστιχα δεν σώζονται για όλες τις περιοχές, ούτε διαθέτουμε μια καλή σειρά τέτοιων πηγών για μια συγκεκριμένη περίοδο, ώστε να προχωρήσουμε σε, υποτυπώδη έστω, στατιστική ανάλυση των δεδομένων. Λόγω του τρόπου σύνταξης δεν συνεισφέρουν σε κανένα από τα βασικά μεγέθη μιας δημογραφικής ανάλυσης (π.χ. γεννητικότητα, θνησιμότητα, σύνθεση πληθυσμού κατά φύλα και ηλικία). Από την άλλη, το ότι σώζονται για τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα, περίοδο που απουσιάζουν παντελώς ή σχεδόν παντελώς άλλες πηγές για τον πληθυσμό, καθιστούν τα κατάστιχα χρήσιμο εργαλείο για τον ιστορικό και βοήθητικό στο να διαγραφούν τάξεις πληθυσμιακών μεγεθών. Με δεδομένη τη μη συστηματική τήρηση τέτοιων καταστίχων μετά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, για τους επόμενους αιώνες η δημογραφική αξία τους είναι ακόμη σχετικότερη.

Τα κατάστιχα της βενετικής διοίκησης είναι πλουσιότερα για δημογραφικές εκτιμήσεις, αλλά περιλαμβάνουν μικρό μέρος του ελληνικού χώρου. Πρόκειται για κτηματολογικές καταγραφές για φορολογικούς επίσης σκοπούς, τις οποίες συνοδεύουν και τοπογραφικοί χάρτες της περιοχής. Ακόμη πιο βοηθητικές είναι οι απογραφές πληθυσμού (*anagrafi*), οι οποίες κατέτασσαν τον πληθυσμό κατά φύλα και ηλικιακές κατηγορίες. Παρ' όλο που και από αυτές τις πηγές δεν μπορεί να εξαχθούν μεγέθη όπως η γεννητικότητα, η θνησιμότητα ή η «ανασύσταση οικογενειών», είναι αρκετά βοηθητικά για την εξαγωγή της ηλικιακής πυραμίδας σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Ωστόσο, αυτού του είδους οι πηγές δεν έχουν σωθεί σε ικανό αριθμό και περιλαμβάνουν κυρίως την Κρήτη και τα Ιόνια νησιά.

Τα περιηγητικά κείμενα ήταν εξαιρετικά αυτά που αξιοποιήθηκαν από την έρευνα για τους πληθυσμούς, αλλά παρουσιάζουν εμφανείς αδυναμίες για εξαγωγή δημογραφικού χαρακτήρα συμπερασμάτων. Η γενικότητα των κρίσεων, οι στρογγυλεμένοι αριθμοί, η μη συστηματική καταγραφή όλων των οικισμών, η ελλιπής πληροφόρηση είναι ορισμένες από τις αδυναμίες αυτής της πηγής, που μπορούν να οδηγήσουν σε μεγάλες αποκλίσεις ακόμη και μεταξύ δύο περιηγητών που γράφουν για την ίδια περιοχή την ίδια χρονική στιγμή. Οι προξενικές εκθέσεις και λοιπά υπομνήματα συμπληρώνουν το είδος των αφηγηματικών πηγών, από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν δημογραφικές πληροφορίες. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί η ύπαρξη ενοριακών βιβλίων είτε σε ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, είτε σε βενετοκρατούμενες περιοχές. Αυτού του είδους η πηγή έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τη δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία για να εξαχθούν δημογραφικά μεγέθη (π.χ. γεννητικότητα, θνησιμότητα, γαμηλιότητα). Ο σποραδικός και αποσπασματικός χαρακτήρας αυτών των πηγών για τον ελληνικό χώρο δεν βοηθά στο να εκπονηθεί αντίστοιχη μελέτη για τους ελληνικούς πληθυσμούς.

Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Παρ' όλες τις δυσκολίες η έρευνα έχει καταλήξει σε ένα γενικό σχήμα αναφορικά με την πληθυσμιακή εξέλιξη στον ελληνικό χώρο. Το σχήμα λαμβάνει υπόψη τις εξελίξεις στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο και στη δυτική Ευρώπη. Έτσι, ο 15^{ος} αιώνας θεωρείται αιώνας προσαρμογής για τα περισσότερα τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα στατιστικού τύπου στοιχεία ελλείπουν, αλλά μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι συνεχείς πόλεμοι δεν επέτρεπαν μια ομαλή ζωή, η οποία θα εξασφάλιζε κάποιου είδους δημογραφική ανάπτυξη ή έστω σταθερότητα. Ο 16^{ος} αιώνας αποδεικνύεται ιδιαίτερα γόνιμος για την αυτοκρατορία και για τον ελληνικό χώρο. Παρατηρείται μια πληθυσμιακή έκρηξη, η οποία τεκμαίρεται από πολλές πηγές και για διάφορες περιοχές της ελληνικής χερσονήσου. Κρίση ή έστω στασιμότητα ακολουθεί τον 17^ο αιώνα, η οποία αποδίδεται σε ποικίλες αιτίες. Τέλος, ο 18^{ος} και τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται από ανάκαμψη, η οποία σε ορισμένες ελληνικές περιοχές ήταν μεγάλη. Μάλιστα, ειδικότερα το πρώτο μισό του αιώνα χαρακτηρίζεται από σταθεροποίηση των πληθυσμιακών δεικτών και κατά τα εβδομήντα χρόνια πριν την Επανάσταση εντοπίζεται η καθαυτό πληθυσμιακή αύξηση. Μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο μπορούν μέσω «μελετών περίπτωσης» να γίνουν ειδικότερες και πιο συγκεκριμένες εκτιμήσεις.

Επιμέρους μελέτες έχουν επιβεβαιώσει σε μεγάλο βαθμό το γενικό σχήμα. Έτσι, με μετρήσιμα στοιχεία τεκμηριώνεται η μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση του 16^{ου} αιώνα για τον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό χώρο, τόσο στο Βορρά, όσο και στο Νότο της χερσονήσου. Ο παρακάτω πίνακας στηρίζεται κυρίως σε δεδομένα των οθωμανικών πηγών και είναι ενδεικτικός για τα πορίσματα της έρευνας που έχει γίνει μέχρι τώρα και επιβεβαιώνουν την άποψη περί δημογραφικής αύξησης του 16^{ου} αιώνα. Οι αριθμοί αφορούν άτομα, έχει γίνει δηλαδή η αντιστοίχιση των «νοικοκυριών» των πηγών με φυσικά πρόσωπα.

Πίνακας 1: Πληθυσμός αντιπροσωπευτικών περιοχών και πόλεων της ελληνικής χερσονήσου

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ				
	ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΤΑΛΑΝΤΗΣ	ΑΝΑΤ. ΑΙΤΩΛΙΑ	ΑΘΗΝΑ	ΑΓΡΑΦΑ	ΘΕΣ/ΝΙΚΗ
περ. 1400			4.000		
1455				8.312	
1466	5.280	6.612			
1478					8.095
1500					16.440
1506	14.997	5.164	7.885	9.064	
1519					24.583
1521	18.750	7.412	10.400		
1527					19.985
1540	20.809	10.336		9.900	
1568					20.083
1570		12.408	14.061	10.956	
1643				7.632	
1675			9.000		
1790			15.000		
1815				14.916	

Πηγή: α) E. Balta, "The Region of Atalanti and Moudounitza in the Early Ottoman Period (15th-16th c.), στο: K. Çiçek (επιμ.), *Pax Ottomana. Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Άγκωρα 2001, 177-182. β) P.K. Doorn, "Population and Settlements in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman Registers of the Fifteenth and Sixteenth Centuries", στο: P. Denley κ.ά. (επιμ.), *History and Computing II*, Manchester 1989, 203. γ) M. Kiel, "Population Growth and Food Production in 16th Century Athens and Attica According to the Ottoman *Tahrir Defter*", στο: Jean-Louis Bacqué-Grammont and E. J. van Donzel (επιμ.), *6th Symposium Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes. Proceedings*, Κωνσταντινούπολη 1987, 115-133. δ) M. Kiel, "Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands", στο: P.

Schreiner-P. Lauer (επιμ.), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Göttingen 1996, 189. ε) Η. Κολοβός, «Χωρικοί και μοναχοί στην οθωμανική Χωλκιδική, 15^{ος}-16^{ος} αιώνες. Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ύπαιθρο και η μονή Ξηροποτάμου», τ. 1, ανέκδ. διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 2000, 32.

Ο ιστορικός Χρίστος Πατρινέλης εκτόνησε τη μοναδική μέχρι τώρα ευρείας κλίμακας (χρονικής και τοπικής) δημογραφική μελέτη, η οποία αξιοποιεί δεδομένα βενετικών απογραφών για να εξαγάγει δημογραφικά συμπεράσματα, αναφορικά με την κατάταξη των ελληνικών πληθυσμών κατά φύλο και ηλικία. Η έρευνα εκτάθηκε από τον 16^ο μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε Κρήτη και Ιόνια νησιά. Παρ' όλη την απουσία πληροφοριών για το μεγάλο όγκο των υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχών, θεωρούμε ότι τα βασικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού σ' αυτές τις περιοχές δεν θα διέφεραν από τα αντίστοιχα που θα εμφάνιζαν οι υπό οθωμανική κυριαρχία πληθυσμοί. Από την ανάλυση των δεδομένων αυτών των πηγών και άλλων μεταγενέστερων συνάγονται τα εξής συμπεράσματα όσον αφορά τον ελληνικό πληθυσμό:

1. Η εικόνα που δίνουν οι βενετικές απογραφές σκιαγραφεί έναν ακμαίο βιολογικά πληθυσμό, λόγω αφενός του μεγάλου ποσοστού παιδικού πληθυσμού και αφετέρου της ισόρροπης αναλογίας ανδρών-γυναικών κατά την αναπαραγωγική ηλικία. Έτσι, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα το ποσοστό του παιδικού πληθυσμού είναι αρκετά υψηλό (γύρω στο 42%), ενώ κατά τα μέσα ή το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα σημείωσε στασιμότητα για έναν αιώνα. Τέλος, κατά τα τέλη του 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αιώνα σημείωσε σαφή άνοδο. Συνολικά, η εικόνα του πληθυσμού παρουσιάζει ένα επίπεδο που εντοπίζεται στους βιολογικά δυναμικούς πληθυσμούς.

2. Η αναλογία ανδρών-γυναικών κατά την αναπαραγωγική ηλικία (14-60 για άνδρες, 14-50 για γυναίκες) είναι γενικά ισόρροπη. Άρα, όλες οι γυναίκες σε αναπαραγωγική ηλικία μπορούσαν να παντρευτούν – αφού υπήρχε και ένα μικρό περίσσευμα ανδρών (οι άνδρες ήταν λίγο περισσότεροι) – κάτι το οποίο πράγματι συνέβαινε από ενδείξεις που έχουμε, και μάλιστα σε μικρή ηλικία. Έτσι, επιμηκυνόταν η αναπαραγωγική περίοδος των γυναικών και δυνατικά η δυνατότητα τεκνοποίησης.

3. Ο ανδρικός γεροντικός πληθυσμός ήταν πολύ μικρός στα τέλη του 16^{ου} αιώνα (2,1%), διπλασιάζεται στο δεύτερο μισό του 17^{ου} (3,9%) και παραμένει λίγο ως πολύ σταθερός μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (3,5%), όσο και το αντίστοιχο ποσοστό στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες (π.χ. Γαλλία 1776: 3,5%). Το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες (άνω των 50) κυμαίνεται μεταξύ 5,8%-7,6%, επιβεβαιώνοντας την άποψη περί πρόωρης φθοράς του ανδρικού πληθυσμού πριν την ηλικία των 60 ετών. Ο συνολικός γεροντικός πληθυσμός (ανδρών - γυναικών) παρουσιάζει μια ελαφρά αύξηση από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 19^{ου} και πλησιάζει στα αντίστοιχα επίπεδα των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών (Ελλάδα 1773-1823: 10,8% - Γαλλία 1776: 11,5%).

4. Η αριθμητική σχέση μεταξύ των δύο φύλων αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση συγκρινόμενη τόσο με την αντίστοιχη δυτικοευρωπαϊκή της εποχής όσο και με τη σύγχρονη ελληνική (αλλά όχι και με άλλες προβιομηχανικές κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης). Οι άνδρες υπερτερούν των γυναικών, γεγονός που οφείλεται στους εξής λόγους: α) στη σκληρή και ισόβια εργασία των Ελληνίδων, ειδικά στην ύπαιθρο· β) στην σε μικρή ηλικία παντρεία των Ελληνίδων (παντρεύονταν περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα από τις δυτικοευρωπαϊκές), γεγονός που τις εξέθετε περισσότερο στους κινδύνους του τοκετού από νεαρή ηλικία· γ) στην απόκρυψη μέρους των γυναικών από τις απογραφές, δηλαδή στη μη δήλωση όλων των γυναικών κατά τη διαδικασία της απογραφής από φόβο ή άλλο λόγο.

5. Όσον αφορά στον αγροτικό και τον αστικό πληθυσμό των περιοχών εμφανίζονται οι εξής διαφορές: ι) ο παιδικός πληθυσμός των πόλεων είναι σημαντικά μικρότερος εκείνου των χωριών· ii) ο ενεργός ανδρικός πληθυσμός είναι πολύ μεγαλύτερος στις πόλεις· iii) ο ανδρικός γεροντικός πληθυσμός είναι μικρότερος στις πόλεις· iv) ο δείκτης αναλογίας των φύλων⁵ είναι κατά κανόνα μικρότερος στις πόλεις. Ας σημειωθεί ότι οι τέσσερις αυτές διαφορές οφείλονται στο ότι οι πόλεις πρόσφεραν περισσότερες ευκαιρίες για επαγγελματική απασχόληση στους παραγωγικά ενεργούς άνδρες, οι οποίοι κατά συνέπεια συνέφραναν στις πόλεις.

⁵ Δείκτης αναλογίας των φύλων = (γυναίκες/ άνδρες) X 100. «Ο δείκτης αυτός μας δείχνει πόσα άτομα του ενός φύλου αντιστοιχούν σε σταθερό μέγεθος 100 ατόμων του άλλου φύλου. [Στην Ευρώπη] ο δείκτης δείχνει κατά κανόνα ... τον αριθμό των γυναικών επί 100 ανδρών... Ο δείκτης αναλογίας των φύλων δεν είναι σταθερός σε όλες τις ηλικίες. Κατά τη γέννηση υπερτερούν οι άνδρες, ενώ από τις ενεργές ηλικίες και μετά ο δείκτης δείχνει όλο και μεγαλύτερη υπεροχή των γυναικών.» (Δ.Γ. Τσαούσης, *Κοινωνική δημογραφία*, Αθήνα 1997, 24-25).

6. Ο δείκτης εξάρτησης⁶ (γερόντων-παιδιών από οικονομικά ενεργούς άνδρες) παρουσιάζει την εξής πορεία: μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα ο δείκτης στις πόλεις ήταν χαμηλός (γύρω στο 50). Κατά την τελευταία πενηκονταετία πριν την Επανάσταση ο δείκτης αυξάνει σημαντικά, γεγονός που επιβεβαιώνει την πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων. Ο δείκτης εξάρτησης στους αγροτικούς πληθυσμούς παραμένει υψηλός και ως απόλυτο μέγεθος και σε σύγκριση με το δείκτη των πόλεων.

7. Ο δείκτης γηράσκων⁷ του πληθυσμού μας οδηγεί στις εξής διαπιστώσεις: α) οι δείκτες γηράσκων σε αστικούς και αγροτικούς πληθυσμούς δεν διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους, παρόλο που στους αγροτικούς είναι ελαφρώς χαμηλότεροι· β) σ' όλη τη χρονική διάρκεια της έρευνας (τέλη 16^{ου} – αρχές 19^{ου} αι.) οι δείκτες γηράσκων περίπου διπλασιάστηκαν, δείγμα ενός «εκσυγχρονισμού» των πληθυσμών· γ) σε σύγκριση με τους σημερινούς πληθυσμούς των «αναπτυγμένων» κοινωνιών οι πληθυσμοί της Τουρκοκρατίας ήταν νεανικοί (1583-1821: μέσος δείκτης γήρανσης 14 – Ελλάδα 2014: δείκτης γήρανσης 143,9). Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι ο μέσος όρος ζωής ήταν μικρός ή ότι η γεννητικότητα ήταν υψηλή με παράλληλη χαμηλή θνησιμότητα σε παιδικές ηλικίες. Τέλος, εκτός της αυξημένης γεννητικότητας, πρωτικό δείκτη γηράσκων συνεπάγεται και η υψηλή θνησιμότητα στις μεγάλες ηλικίες.

8. Αν συγκριθούν οι ελληνικοί πληθυσμοί της τελευταίας πενηκονταετίας πριν την Επανάσταση με τον πληθυσμό της Ελλάδας του 1879, τότε διαθέτουμε την πρώτη χρονολογικά αξιόπιστη απογραφή μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, διαπιστώνονται τα εξής: ι) η γενική εικόνα στην κατανομή κατά φύλα και ηλικίες είναι περίπου η ίδια· ιι) ο δείκτης αναλογίας φύλων είναι σαφώς δυσμενέστερος για το γυναικείο πληθυσμό το 1879 απ' ό,τι τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια (107 – 104)· ιιι) το ποσοστό των γερόντων εμφανίζεται μικρότερο στα δεδομένα του 1879 (2,7% - 3,5%)· ιιι) εξαιτίας του τελευταίου στοιχείου και οι δείκτες εξάρτησης και γηράσκων είναι σαφώς χαμηλότεροι απ' αυτών της προεπαναστατικής περιόδου (60 και 9 αντίστοιχα το 1879 με 84 και 18 κατά την προεπαναστατική περίοδο). Αυτές οι παρατηρήσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην μετεπαναστατική Ελλάδα ο πληθυσμός παρουσιάζει δημογραφικά χαρακτηριστικά παλαιότερων περιόδων από τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια, εμφανίζοντας έτσι τάσεις οπισθοδρόμησης σε παλαιότερους δημογραφικούς τύπους σε ό,τι αφορά την κατανομή κατά φύλα και ηλικία.

Μέσω περιηγητικών κειμένων των αρχών του 19^{ου} αιώνα διαθέτουμε εκτιμήσεις για το συνολικό πληθυσμό του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου και για κάποιες περιφέρειες. Αυτή την περίοδο ο ελληνικός πληθυσμός υπολογιζόταν σε κάτι λιγότερο από 2.000.000 κατοίκους. Η μέση πυκνότητα ανέρχεται σε 13,3 κατοίκους/τετρ. χλμ., ενώ στα νησιά έφτανε και τους 50 κατοίκους/τετρ. χλμ. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι όλες οι προβιομηχανικές κοινωνίες ήταν αραιοκατοικημένες σε σχέση με τις σημερινές και τα δημογραφικά αναστήματα σαφώς μικρότερα. Ειδικότερες εκτιμήσεις έχουν γίνει από τον Γάλλο γιατρό και περιηγητή François Rouquerville για τις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου, πάντα κατά τα τελευταία χρόνια πριν από την Επανάσταση. Για τις πρώτες δύο ο πληθυσμός τους άγγιξε τις 280.000, ενώ για την Πελοπόννησο τις 380.000. Ο πίνακας 2 δείχνει την εξέλιξη της Πελοποννήσου, για την οποία διαθέτουμε ικανοποιητική σειρά δεδομένων για όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν είναι οθωμανικές, βενετικές και περιηγητικές.

Πίνακας 2: Πληθυσμιακή εξέλιξη Πελοποννήσου κατά την οθωμανική και βενετική περίοδο

ΕΤΟΣ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ		ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ		ΕΒΡΑΙΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ
		%		%		%	
1520/30	197.648	97	4.260	2,1	1.856	0,9	203.764
1550	168.000						
1689							86.468 ⁸

⁶ Δείκτης εξάρτησης = (γέροντες + παιδιά / ενήλικες άνδρες) X 100. «Όσο υψηλότερος, τόσο μεγαλύτερο το βάρος που φέρει ο ενεργός πληθυσμός. Όταν ο δείκτης κατεβαίνει αυτό σημαίνει ότι ο ενεργός πληθυσμός έχει αυξημένη δυνατότητα αποταμίευσης και επομένως επένδυσης. Ο χαμηλός δείκτης εξάρτησης θεωρείται έτσι ένδειξη ικανοποιητικής προοπτικής για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.» (Τσαούσης, *ό.π.*, 29).

⁷ Δείκτης γηράσκων = (γέροντες / παιδιά) X 100. «Όσο μικρότερος ο δείκτης τόσο νεαρότερος ο πληθυσμός. Όσο ο δείκτης αυξάνει τόσο ο πληθυσμός ωριμάζει ή και γερνάει (ανάλογα με το ύψος του δείκτη).» (Τσαούσης, *ό.π.*, 32)

⁸ Δεν περιλαμβάνονται η Μάνη και η Κορινθία.

1691/2						190.653
1700						176.844
1708;						250.000
1780	270.000	90	30.000	10		300.000
1790	281.000	89	31.000	11		312.000
1800	308.000	90	33.000	10		341.000
1810	348.000	90	36.000	10		384.000
1821	400.000	91	40.000	9		440.000

Πηγή: α) Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αι.*, Αθήνα 1985, 118-121, 137-143, 172. β) Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939, 283.

Σημαντικό στοιχείο για την ιστορική έρευνα των πληθυσμών αποτέλεσε η διασπορά των εθνο-πολιτισμικών ομάδων στους διάφορους οικισμούς. Ο διαχωρισμός του πληθυσμού στις οθωμανικές πηγές σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους δυσχεραίνει τη διακρίβωση της εθνο-πολιτισμικής σύστασης των περιοχών. Έτσι, στην κατηγορία των μη-μουσουλμάνων ανήκουν κατ' αρχήν τόσο οι χριστιανοί, όσο και οι εβραίοι. Αν θεωρήσουμε ότι κατά κανόνα γίνεται η διάκριση αυτών των δύο εθνο-πολιτισμικών ομάδων (χριστιανών και εβραίων) στις οθωμανικές πηγές, τότε παραμένει το μεγάλο πρόβλημα της ένταξης στην κατηγορία «χριστιανοί» Αρβανιτών, Βλάχων, Σλάβων (κυρίως Βουλγάρων για τον ελληνικό χώρο) και Ελλήνων. Στις βενετοκρατούμενες περιοχές η δυσκολία παραμένει και σε ορισμένες περιπτώσεις οξύνεται με την απουσία διάκρισης Ελλήνων και Λατίνων (ορθοδόξων-καθολικών). Η καταφυγή στο ονοματολογικό υλικό (ανθρωπώνυμια-οικονύμια) δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για τη διακρίβωση κάθε φορά της εθνο-πολιτισμικής ομάδας. Ειδικά όσον αφορά τα οικονύμια, η ισχυρή αντοχή ονομάτων μέσα στη μεγάλη διάρκεια, ανεξάρτητα από την όποια μεταβολή στη σύνθεση του πληθυσμού, καθιστά το εγχείρημα δύσκολο. Στα ανθρωπώνυμια η κατάσταση είναι καλύτερη, στο βαθμό που μπορεί οι γλωσσικές ομάδες να ταυτίζονται με εθνο-πολιτισμικές. Ωστόσο, συχνά η οθωμανική γραφή δυσκολεύει την ακριβή ανάγνωση των ονομάτων.

Γενικά, υποστηρίζεται ότι ο πληθυσμός της ελληνικής χερσονήσου χωρίζεται σε ορισμένες εθνο-πολιτισμικές ζώνες κατοίκησης: οι τουρκοί πληθυσμοί κυριαρχούν σε Μακεδονία και Θράκη και τις μεγάλες πόλεις, οι αλβανικοί στην Ήπειρο και εν μέρει στη Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο, οι βλάχικοι στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, ενώ υπάρχουν εβραϊκοί θύλακες σε ορισμένες μεγάλες πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη. Χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα περιοχής θα μπορούσαμε να εξεδικεύσουμε τις παρατηρήσεις για τον εθνο-πολιτισμικό χάρτη των οικισμών. Με βάση οθωμανικούς δικαστικούς κώδικες της Θεσσαλονίκης αποτυπώθηκαν οι οικισμοί της περιφέρειάς της για το έτος 1771 με βάση το εθνο-πολιτισμικό στοιχείο. Σύμφωνα με την έρευνα, το 50% των οικισμών ήταν αμιγώς χριστιανικοί, το 25% μεικτοί, κάτω του 10% μουσουλμανικοί, ενώ για ποσοστό γύρω στο 15% δεν έχουμε στοιχεία. Η αποτύπωση αυτών των οικισμών στο χώρο υποδεικνύει ότι η συχνότερη οικιστική μορφή είναι η γεινίαση χριστιανών και μουσουλμάνων σε ξεχωριστούς οικισμούς. Έτσι, η συνύπαρξη των δύο εθνο-πολιτισμικών στοιχείων, τόσο χαρακτηριστική για τη Μακεδονία καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου δεν επιτυγχάνονταν μέσω μεικτών χωριών, αλλά με αμιγή χωριά που γεινιάζαν.

Η μελέτη του οικιστικού δικτύου έδειξε ότι ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις ερημάσεων χωριών για σύντομα χρονικά διαστήματα. Ο συνήθης οικιστικός τύπος για την ελληνική χερσόνησο ήταν οι μικροί ορεινοί ή ημιορεινοί οικισμοί μέχρι 100 σπίτια, με τη μεγαλύτερη συχνότητα σ' αυτούς που έχουν 10-50 σπίτια. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Francois Rouquerville, για μια περιοχή που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς Ελλάδας και μικρά τμήματα της Θεσσαλίας, Ηπείρου, Δυτικής Μακεδονίας και Πελοποννήσου, το 86% των οικισμών που σημειώνει είχε πληθυσμό 1-99 σπίτια, το 13% 100-999 και μόνο το 1% πάνω από 1.000 σπίτια. Αυτά τα ποσοστά επιβεβαιώνουν τη γενική εικόνα, η οποία, πάντως, διασταυρώνεται και από άλλες πηγές. Από μελέτες περιπτώσεων, τόσο στο βόρειο όσο και στο νότιο χώρο της ελληνικής χερσονήσου αποδείχτηκε ότι οι οικισμοί είχαν μεγάλη αντοχή στο χρόνο και ότι το οικιστικό δίκτυο, τουλάχιστον όσον αφορά μικρά χωριά και τα ονόματά τους (αν και όχι πάντα την ακριβή γεωγραφική θέση τους), δεν άλλαξε από την οθωμανική περίοδο μέχρι σήμερα. Η εμφάνιση νέων οικισμών στην δημογραφικά παραγωγική πενηνταετία πριν από την Επανάσταση ήταν της τάξης του 10% επί του προϋπάρχοντος δικτύου. Συνεπώς, και μέσω της μελέτης των οικισμών προκύπτει ότι ο πληθυσμός του ελληνικού χώρου δεν γνώρισε μακράς κλίμακας ερημάσεις, ούτε και κατά τον κρίσιμο 17^ο αιώνα.

Η σχέση πόλης-υπαίθρου γνώρισε αλλαγή. Παρ' όλο που η ελληνική κοινωνία της οθωμανικής περιόδου παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια καθαρά αγροτική, υπήρχε ένα αυξανόμενο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις πόλεις. Κατά συνέπεια, η σχέση που υπήρχε μεταξύ πόλεως και υπαίθρου έβαινε προοδευτικά υπέρ της πρώτης. Από 1:10 που ήταν η αναλογία των δύο

μεγεθών κατά τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα ή έστω 1:5 στον επόμενο και τις αρχές του 18^{ου}, έφτασε στα τελευταία χρόνια πριν την Επανάσταση να προσεγγίσει στο 1:3 κατά περιοχές δείχνοντας μια έντονη διόγκωση του πληθυσμιακού δυναμικού των πόλεων. Οι μεγάλες πόλεις του ελληνικού χώρου ήταν κυρίως – αν και όχι αποκλειστικά – διοικητικά και οικονομικά κέντρα (π.χ. Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Τρίκαλα). Ως τέτοια συγκέντρωναν υψηλό πληθυσμό μουσουλμάνων. Για παράδειγμα, η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες, παρ' όλο που βρίσκονταν εντός μιας χριστιανικής στην πλειονότητα ενδοχώρας, οι ίδιες διέθεταν μεγάλο ποσοστό μουσουλμάνων. Προς το νότο της ελληνικής χερσονήσου, όπου οι μουσουλμανικές νησίδες ήταν λιγότερες, οι πόλεις διέθεταν σημαντικό αριθμό χριστιανών (π.χ. Αθήνα, Θήβα), ο οποίος αυξήθηκε κατά τον 18^ο αιώνα. Η διόγκωση του πληθυσμού των πόλεων ήταν φαινόμενο των τελών του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του επόμενου σε σημείο ώστε κατά περιοχές να συγκεντρώνουν το ήμισυ του πληθυσμού. Παρ' όλο που για τον 18^ο αιώνα η πληροφόρηση αναφορικά με τα δημογραφικά στοιχεία προέρχεται κυρίως από τους όχι πολύ αξιόπιστους περιηγητές, μπορεί να υποστηριχθεί με αρκετή βεβαιότητα ότι ο πληθυσμός των μεγάλων πόλεων άλλαξε τάξη μεγέθους. Χαρακτηριστικά ως αναφερθεί ότι η Θεσσαλονίκη δεν υπερέβη τις 25-30.000 κατά τον 16^ο αιώνα, ενώ τον 18^ο αναφέρεται σταθερά με πληθυσμό μεταξύ 60-80.000. Από συνδυασμό στοιχείων κατά τη διάρκεια της ακμάζουσας για τις πόλεις περιόδου των τελών του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα προέκυψε ότι εντός του σημερινού ελληνικού κράτους υπήρχαν 8 πόλεις με πληθυσμό άνω των 20.000 κατοίκων, 9 με πληθυσμό από 10-20.000 και 13 με πληθυσμό από 5-10.000 κατοίκους, στοιχεία που δείχνουν μια αυξημένη αστικοποίηση.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στην ελληνική χερσόνησο κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες οι πόλεις είχαν μουσουλμανική πλειονότητα, ενώ κατά τον 18^ο ή τις αρχές του 19^{ου} αιώνα εισρέουν σ' αυτές χριστιανοί, αλλάζοντας την εθνοθρησκευτική φυσιογνωμία τους και καθιστώντας τις οικονομικά περισσότερο παραγωγικές. Από πρόσφατες μελέτες περιπτώσεων προκύπτει ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει απόλυτα και χρειάζεται αναθεώρηση η παραπάνω άποψη. Ούτε η εισροή των χριστιανών ήταν φαινόμενο της ύστερης περιόδου, ούτε οι πόλεις των πρώτων αιώνων ήταν αυτονόητα μουσουλμανικές και γι' αυτό παρασιτικές. Η πληθυσμιακή εξέλιξη των πόλεων ήταν ένα δυναμικό και πολυπαραγοντικό φαινόμενο που δύσκολα εμπίπτει σε μια τυπολογία. Επιπλέον, η έννοια της παρασιτικής μουσουλμανικής πόλης δεν ισχύει, δεδομένου του έντονα βιοτεχνικού-μεταπρατικού χαρακτήρα που είχαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των πόλεων, χωρίς να εξαντλείται ο αριθμός τους μόνο σε μια διοικητική, θρησκευτική και στρατιωτική υπαλληλία. Μελετώντας την ιστορία των πόλεων θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου όλες οι πόλεις δεν διακρίνονταν από συνέχεια όσον αφορά στο δημογραφικό δυναμικό τους. Μέσα στην οθωμανική περίοδο μαρτυρούνται οικιστικές συγκεντρώσεις, οι οποίες προοδευτικά αναδείχθηκαν σε πόλεις και διατηρούνται μέχρι και σήμερα (π.χ. Κατερίνη, Καρδίτσα, Κοζάνη) και άλλες οι οποίες απώλεσαν τον πληθυσμό τους και περιέπεσαν σήμερα στην κατηγορία χωριού ή μικρής κομόπολης (π.χ. Φανάρι Θεσσαλίας, Παραμυθιά Θεσπρωτίας, Σέρβια Κοζάνης).

Πέραν των πόλεων, πληθυσμιακή ανάπτυξη εντοπίζεται και σε ορισμένους ημιορεινούς ή ορεινούς οικισμούς, οι οποίοι ασκώντας βιοτεχνική παραγωγή και εξελισσόμενοι σε εμπορικά κέντρα με εξαγωγικό προσανατολισμό, είχαν συγκεντρώσει μεγάλο πληθυσμό. Κατεξοχήν παράδειγμα καλά μελετημένο είναι ο Τύρναβος. Ο χριστιανικός Τύρναβος ξεκινώντας από ένα χωριό των 230 κατοίκων το 1455, γνώρισε μια ιλιγγιώδη πληθυσμιακή ανάπτυξη τον 16^ο αιώνα, φτάνοντας στους 6.000 κατοίκους και διατηρώντας τους και κατά τους επόμενους αιώνες. Ίδιας δημογραφικής κατηγορίας και κοινωνικο-οικονομικού υποβάθρου οικισμοί ήταν επίσης το Μέτσοβο, τα Αμπελάκια και η Δημητσάνα.

Παράγοντες που επηρεάζουν τη δημογραφία

Στην ελληνική χερσόνησο οι επιπτώσεις των πολέμων είναι μεγάλες. Οι στρατοί δεν ήταν μικροί, αλλά αυτό που κυρίως επηρέαζε τους χριστιανικούς πληθυσμούς ήταν η παράπλευρη θησιμότητα. Θεωρητικά οι χριστιανοί δεν μετείχαν στον οθωμανικό στρατό, αλλά στελέχωναν το οθωμανικό ναυτικό ως βοηθητικά πληρώματα. Οι συχνές μετακινήσεις στρατευμάτων μέσα στην ελληνική χερσόνησο επέφεραν δημογραφικές αναστατώσεις είτε μέσω θανάτων είτε μεταναστεύσεων. Στον παράγοντα του πολέμου θα πρέπει να συνυπολογιστεί η ληστεία-πειρατεία και οι εξεγέρσεις, που επηρέαζαν άμεσα τους πληθυσμούς. Επίσης, η κινητοποίηση μεγάλων στρατευμάτων σήμαινε αύξηση της φορολογίας και αποδιοργάνωση της παραγωγής, ενώ η παρουσία στρατευμάτων στην ύπαιθρο σήμαινε επιβάρυνση για τους αγροτικούς πληθυσμούς με τα έξοδα συντήρησης. Αυτή η κατάσταση μπορούσε να οδηγήσει σε μεταναστεύσεις πληθυσμών. Δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία για την αποτίμηση αυτών των φαινομένων στη δημογραφική κίνηση, αλλά σε ορισμένες περιόδους και περιοχές η επίδραση ήταν πολύ υψηλή.

Οι κρίσεις διατροφής στις προβιομηχανικές κοινωνίες παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο, επειδή θίγουν ένα μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων και έτσι προσδιορίζουν τις συνέχειες ή ασυνέχειες της κοινωνίας. Η σχέση πόλεως – υπαίθρου σε

θέματα κρίσεων διατροφής οδηγούσε σε μια εύθραυστη ισορροπία. Το γεγονός ότι τα αστικά κέντρα εξαρτιόνταν άμεσα από την τροφοδοσία των αγροτικών περιοχών καθιστούσε πολλές φορές προβληματική τη σχέση. Τα νησιά και οι ορεινές περιοχές που κατά κανόνα ήταν ελλειμματικές όσον αφορά την παραγωγή (και κατανάλωση) σιτηρών ήταν πολύ πιο ευάλωτες σε περιόδους κρίσεων από τους κατοίκους των πεδινών περιοχών. Η μετανάστευση σε πόλεις – κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη – περιοχών ελλειμματικών σε σιτηρά είναι μια άμεση συνέπεια της κρίσης διατροφής.

Η πρόσφατη έρευνα απέδειξε ότι στην ελληνική χερσόνησο δεν υπήρχε ανάλογη σχέση μεταξύ των κρίσεων διατροφής και των τιμών σιταριού. Δηλαδή, οι κρίσεις διατροφής δεν προκαλούνταν από την αύξηση της τιμής του σιταριού. Επίσης, οι κλιματικές συνθήκες δεν ευθύνονταν καθ' ανάγκη για κρίσεις διατροφής. Η μελέτη της γενικευμένης κρίσης διατροφής του 1739/40 με φόντο κυρίως τη Θεσσαλονίκη έδειξε ότι η ποιότητα της σοδειάς δεν ήταν ο κύριος παράγοντας που προκάλεσε την κρίση, αλλά ο πολιτικός παράγοντας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση του μηχανισμού των κρίσεων διατροφής. Το παράδειγμα αυτό χρησιμοποιήθηκε για να διατυπωθεί η άποψη της άμεσης σχέσης του πολιτικού παράγοντα με τις κρίσεις διατροφής. Η παρεμβατική πολιτική του κράτους στον καθορισμό διατίμησης βασικών ειδών διατροφής (σιτάρι) σε συνδυασμό με την πολιτική αναφοδιασμού της πρωτεύουσας και του στρατού σε χαμηλές τιμές αναδεικνύουν το κράτος ως βασικό παράγοντα στη διαχείριση της κρίσης διατροφής. Αυτό το στοιχείο αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι τουλάχιστον κατά τους 17^ο-18^ο αιώνες η συμμετοχή στην οικονομική-εμπορική δραστηριότητα των ηγετικών στρατιωτικών ομάδων ήταν καθοριστική, ενισχύει το βαθμό της παραπάνω παρατήρησης. Οι μετεωρολογικές συνθήκες δεν επιδρούν σημαντικά, ενώ και οι τιμές των σιτηρών λειτουργούν βοηθητικά και πάντως όχι αποφασιστικά, στο βαθμό που υπάρχουν από τους πληθυσμούς οι δυνατότητες θεραπείας των κρίσεων για τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή τους.

Από τις βασικές, συνεπώς, αιτίες που ευθύνονται για τη δημιουργία κρίσεων στη δημογραφική εικόνα ενός πληθυσμού είναι οι διατροφικές κρίσεις. Αυτές οι κρίσεις οφείλονται λιγότερο σε διακυμάνσεις στη σοδειά και περισσότερο σε επιδημίες. Οι επιδράσεις τους στη δημογραφία μιας περιοχής εξαρτάται από τη μεγάλη ή μικρή διάχυσή τους στο χώρο, από τη σοβαρότητά τους και από τη συχνότητα εμφάνισής τους. Η επιδημική αρρώστια, ακόμη κι όταν δεν ευθύνεται για μια κρίση θνησιμότητας, ήταν, όμως, η άμεση αιτία θανάτου. Οι επιδημικές νόσοι που κατέκλυαν την πρώιμη νεότερη Ευρώπη ήταν η πανώλη, η ευλογιά και η φυματίωση.

Στην ελληνική χερσόνησο η πανώλη κατέχει μακράν τη μερίδα του λέοντος όσον αφορά τις επιδημίες. Η πανώλη εξαπλωνόταν ευκολότερα στα αστικά κέντρα, ειδικά αυτά που βρίσκονταν πάνω σε εμπορικούς δρόμους και ήταν λιμάνια, και μπορούσε να αποδεκατίσει πληθυσμούς πόλεων. Οι επιδημίες εξαπλώνονταν μέσω των εμπορικών δρόμων και των μετακινούμενων στρατευμάτων, ειδικά σε περιόδους πολέμων. Ο συνηθέστερος τρόπος αντιμετώπισής τους ήταν η απομόνωση. Οι ανώτερες τάξεις είχαν μεγαλύτερες δυνατότητες να προστατευτούν μέσω της φυγής τους σε αγροκτήματα. Από την άλλη, η προσβολή των κατώτερων στρατιωμάτων από τη νόσο ήταν σαφώς μεγαλύτερη λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών που επικρατούσαν στις γαιονιές τους και οι οποίες ευνοούσαν την ανάπτυξη του ιού. Γνωρίζοντας ότι οι απώλειες είναι μεγάλες κατά τη πρώτη χρονική περίοδο εμφάνισης της επιδημίας, τότε μπορούμε να εκτιμήσουμε καλύτερα πληροφορίες γενικόλογες που μας παρέχουν οι πηγές. Μέχρι τον 18^ο αιώνα η ελληνική χερσόνησος λειτουργεί ως ενδιάμεσος μεταξύ Δύσης και Ανατολής για τη διάδοση της πανώλης. Οι βασικές εστίες της νόσου, πάντως, βρίσκονται στην Ανατολή και την Αφρική. Γενικότερα, η πανώλη, όπως και κάθε επιδημική ασθένεια, σχετίζεται με οποιαδήποτε μαζική μετακίνηση πληθυσμού. Συνδέεται, επίσης, με σχέση αίτιου-αιτιατού με την πείνα. Δεν έχει διακριβωθεί ποιο από τα δύο φαινόμενα προκαλεί το άλλο. Ωστόσο και ενώ φαίνεται λογικό η πανώλη να προκαλεί πείνα, υπάρχουν παραδείγματα της αντίστροφης πορείας. Πάντως, δεν φαίνεται με τα υπάρχοντα στοιχεία να τεκμηριώνεται πολύ καλά η ταύτιση κρίσεων διατροφής και επιδημιών πανώλης. Όσον αφορά την επίπτωση της πανώλης στο δημογραφικό σύστημα μιας περιοχής, δεν φαίνεται ότι παίζει σημαντικό ρόλο στη μακρά διάρκεια. Αντίθετα, μάλλον η καταστρεπτικότητα της στις βραχείες χρονικές περιόδους δίνει την εντύπωση ότι μακροπρόθεσμα επηρεάζει τη δημογραφική κίνηση ενός πληθυσμού. Εξάλλου, για να δράσει η πανώλη χρειάζεται υψηλή συγκέντρωση πληθυσμιακών ατοθεμάτων.

Τα φυσικά φαινόμενα πάντα επηρεάζουν τον πληθυσμό στις προ-βιομηχανικές κοινωνίες, καθώς είναι περισσότερο απροστάτευτος απέναντί τους. Τα τελευταία χρόνια η μελέτη των σεισμών στην ελληνική χερσόνησο έδωσε ενδιαφέροντα πορίσματα. Για μια σεισμογενή περιοχή όπως είναι η ελληνική χερσόνησος, οι πληροφορίες περί σεισμών είναι πολλές και διάσπαρτες. Έχει γίνει καταγραφή των κυριότερων σεισμών της ελληνικής χερσονήσου. Απομένει μια συστηματική μελέτη όλων των παραμέτρων της σεισμικότητας της περιοχής μας και των συγκεκριμένων επιπτώσεών της στη δημογραφική εικόνα. Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εκδήλωση ενός σεισμού πέρα από τις μεγάλες υλικές ζημιές, επηρεάζει και τον ανθρώπινο παράγοντα. Από μια δημογραφική οπτική οι σεισμοί οδηγούν σε καταστροφές οικισμών, σε εγκαταλείψεις τους και αποτελούν, συνεπώς, μια βασική αιτία για ερημάσεις οικιστικών συγκεντρώσεων και για μεταφορά τους σε άλλες περιοχές.

Υπ' αυτή την έννοια οι σεισμοί αποτελούν μια ακόμη παράμετρο για τον ιστορικό, σε περιπτώσεις μεταβολών της δημογραφίας μιας περιοχής.

Τις ίδιες περίπου επιπτώσεις παρατηρούμε και για τις πλημμύρες. Η έλλειψη αρδευτικών έργων άφηνε εκτεθειμένες μεγάλες ζώνες στη μανία των ποταμών. Έτσι, οι καταστροφές σε οικισμούς ήταν μάλλον συχνό φαινόμενο στις παραποτάμιες ζώνες (π.χ. στον Έβρο). Ωστόσο, οι επιπτώσεις τέτοιων φαινομένων επηρεάζει αμεσότερα την αγροτική παραγωγή και μόνο έμμεσα τη δημογραφία, γιατί οι πληθυσμοί συνήθως επανέρχονται στις εστίες τους.

Οι κλιματολογικές συνθήκες, ενώ παλαιότερα με επίδραση της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας θεωρήθηκαν από τους Έλληνες ιστορικούς ότι επηρέαζαν τη δημογραφική εικόνα, σήμερα αυτή η άποψη μετριάζεται. Η περίοδος από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα του 19^{ου} στην παγκόσμια ιστορία ονομάστηκε «μικρή παγετώδης εποχή» (*Little Ice Age*) και θεωρήθηκε υπεύθυνη για τη «δημογραφική καταστροφή» που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη τον 17^ο αιώνα. Κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται για τον ελληνικό χώρο, στον οποίο οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής φαίνεται ότι ήταν ήπιες.

Μετακινήσεις πληθυσμών

Αν η γεννητικότητα και η θνησιμότητα επηρεάζουν άμεσα την κίνηση ενός πληθυσμού (φυσικά ή βιολογικά), η μετανάστευση την επηρεάζει έμμεσα (τεχνικά ή μηχανικά). Το μέγεθος αυτό είναι το τρίτο σημαντικότερο που χρησιμοποιείται στη δημογραφία για να αναλύσει τη μεταβολή ή τη δομή μιας πληθυσμιακής ομάδας. Για την οθωμανική περίοδο το φαινόμενο των μετακινήσεων είναι από τα σημαντικότερα, αν και δεν διαθέτουμε αριθμητικά στοιχεία για να το αποτιμήσουμε δημογραφικά.

Σε αντίθεση με παλαιότερες προσεγγίσεις, σήμερα δεχόμαστε ότι οι πληθυσμοί της οθωμανικής περιόδου μετακινούνταν πολύ περισσότερο από ό,τι φανταζόμασταν. Οι μετακινήσεις εντός του ελληνικού χώρου είχαν είτε μαζικό είτε μεμονωμένο χαρακτήρα, ενώ μπορούν να χαρακτηριστούν επίσης ως μόνιμες ή προσωρινές.

Οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων κατά την εποχιακή μετακίνηση των κοπαδιών τους από τα ορεινά στα πεδινά το χειμώνα και αντίστροφα το καλοκαίρι δεν επηρεάζουν κρίσιμα το πληθυσμιακό δυναμικό μιας περιοχής. Πρόκειται για την κατηγορία των «κυκλικών μεταναστεύσεων» (*circular migration*), οι οποίες αυξάνουν ή μειώνουν παροδικά (και με περιοδικό τρόπο) τον πληθυσμό μιας περιοχής. Το άλλο είδος εποχιακών μετακινήσεων, και συγκεκριμένα των διαφόρων τεχνιτών (π.χ. κτιστών), οι οποίοι μεταβαίνουν σε μακρινούς τόπους για εργασία για ένα απροσδιόριστο χρονικό διάστημα αλλά πάντως όχι μόνιμα, επίσης δεν επηρέαζε άμεσα και κρίσιμα τη δημογραφία μιας περιοχής. Άλλες περιπτώσεις μαζικών μετακινήσεων ήταν καθοριστικότερες. Οι αναγκαστικοί εποικισμοί (*siirgin*) ήταν ένα μέτρο που εφάρμοσε η οθωμανική εξουσία, όταν μια περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη και άρα έπρεπε να τεθεί σε παραγωγική δραστηριότητα για να είναι φορολογικά εκμεταλλεύσιμη. Αυτό το μέτρο, όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, εφαρμόστηκε στη Θράκη, σε περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και στην Κύπρο. Σ' αυτές τις περιπτώσεις επρόκειτο είτε για υποχρέωση είτε για ενθάρρυνση εγκατάστασης μουσουλμανικών πληθυσμών σε νεοκατακτημένα εδάφη. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί έκτοτε μια ισχυρή μουσουλμανική πληθυσμιακή μάζα στις περιοχές αυτές. Σε υποχρεωτικό εποικισμό υπόκειντο και οι χριστιανοί ή οι Εβραίοι, όπως το αποδεικνύει η μαζική υποχρεωτική μετακίνηση Ελλήνων και Εβραίων από νεοκατακτημένες περιοχές του ελληνικού χώρου προς την Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση. Επιπλέον μαζική αλλά εθελούσια μετακίνηση μπορούσε να προκληθεί από πολέμους, από φυσικά φαινόμενα-επιδημίες ή ακόμη και από φορολογικές καταπιέσεις. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ένα ή ολόκληρα χωριά μπορούσαν να εγκαταλειφθούν και οι κάτοικοί τους να μετοικήσουν ακόμη και σε απομακρυσμένες περιοχές.

Η μεμονωμένη μετανάστευση ήταν ίσως συχνότερη, αλλά δυσκολότερα διαγνώσιμη μέσα από τις πηγές. Σ' αυτήν την περίπτωση ο λόγος της μετακίνησης ήταν κυρίως οικονομικός, δηλαδή η αναζήτηση είτε εργασίας είτε ευνοϊκότερου φορολογικού περιβάλλοντος και επομένως αποφυγή του δυσμενέστερου. Το φαινόμενο λόγω της πλούσιας περιπτωσιολογίας του δεν έχει μελετηθεί. Έτσι, δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε τις επιπτώσεις του στη δημογραφική εικόνα μιας περιοχής. Κι αυτό γιατί, αν και μεμονωμένη η μετανάστευση, συνήθως υπάκουε στο χαρακτήρα της «αλυσιδωτής μετανάστευσης» (*chain migration*). Επρόκειτο, δηλαδή, για τις περιπτώσεις που κάποιος μετέβαινε σε κάποιο μακρινό τόπο για εργασία και «συμπαρέσυρε» μαζί του κι άλλους είτε από το συγγενικό είτε από το τοπικό περιβάλλον του.

Ο ιστορικός Απόστολος Βακαλόπουλος επεξεργάστηκε και διατύπωσε το ερμηνευτικό σχήμα περί της «φυγής στα ορεινά» ως βασικό μεταναστευτικό ρεύμα του ελληνικού χώρου κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης. Σύμφωνα με αυτό, οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο της οθωμανικής εξάπλωσης στον ελληνικό χώρο, από φόβο και ανασφάλεια εγκατέλειψαν τις πεδινές περιοχές και εγκαταστάθηκαν σε ορεινά και δύσβατα μέρη, προκειμένου να προστατευτούν. Προχωρώντας, μάλιστα, σε μια απλούστευση, συμπέρανε ότι οι Έλληνες κατοικούσαν στα βουνά και οι

μουσουλμάνοι στους κάμπους. Έτσι, οι Έλληνες απομονώθηκαν μεταξύ τους, απομακρύνθηκαν από τις βασικές επικοινωνιακές αρτηρίες και οδηγήθηκαν σε μια πολιτιστική οπισθοδρόμηση. Ο νέος τρόπος ζωής επέβαλε νέες ανάγκες και νέες συνήθειες. Η μετατροπή οικισμών σε βιοτεχνικά κέντρα της κτηνοτροφικής κυρίως παραγωγής ήταν μια άμεση συνέπεια αυτού του ρεύματος. Ωστόσο, στα βουνά αναπτύχθηκαν οι γνήσιες μορφές του λαϊκού πολιτισμού. Στα βουνά γινόταν και μια άτυπη επιλογή: οι πληθυσμοί που κατάφεραν να επιβιώσουν εκεί ήταν οι βιολογικά ακμαίοι σ' αντίθεση μ' όσους παρέμειναν ως κολίγοι στα κτήματα των μουσουλμάνων του κάμπου, οι οποίοι υφίσταντο ποικίλες δυσκολίες, επιδημίες, υψοσιτισμό και τελικά θάνατο. Αντίθετα, στα βουνά δημιουργείται ένας νέος τύπος Έλληνα, γενναίος, ανυπόταχτος, βιολογικά ισχυρός. Εκεί συγκεντρώνονται οι ζωτικές δυνάμεις του Ελληνισμού. Η συρροή πληθυσμού στα ορεινά συνεχίστηκε τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, τόσο λόγω της γενικότερης δημογραφικής ακμής της αυτοκρατορίας, όσο και της πολιτικής παρακμής της αυτοκρατορίας, που οδηγούσε πολλούς πληθυσμούς στα ορεινά για να αποφύγουν τις καταπιέσεις των διαφόρων ληστρικών ομάδων, οι οποίες δρούσαν ανενόχλητα.

Την τελευταία εικοσαετία διατυπώθηκε η κριτική στη θέση του Βακαλόπουλου. Σύμφωνα με τους επικριτές η θεωρία της «φυγής στα ορεινά» έχει τελεολογικό χαρακτήρα. Δεν αποβλέπει, δηλαδή, τόσο στο να εξηγήσει την αποχώρηση των πληθυσμών στα ορεινά, όσο στο να ερμηνεύσει την επάνοδο των ελληνικών πληθυσμών στην πεδιάδα και τον επανοικισμό της κατά τον 19^ο αιώνα. Η θέση αυτή, πάντα σύμφωνα με τους επικριτές, παρατηρείται σε όλες τις βαλκανικές ιστοριογραφίες του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα κατά την περίοδο συγκρότησης της εθνικής τους ιδεολογίας. Ο σκοπός ήταν η επανεμφάνιση του έθνους στο προσκήνιο και η συγκρότηση των εθνικών κρατών. Το λάθος τους είναι, σύμφωνα με την κριτική, ότι θεωρούν τους πληθυσμούς ως ένα ενιαίο σύνολο που μετακινείται από περιοχές σε περιοχές και ότι οι πληθυσμοί αυτοί διαθέτουν κάποια χαρακτηριστικά που επιζούν ανά τους αιώνες. Οι βάσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η θεωρία, πάντα κατά τους επικριτές της, είναι: α) η λαϊκή ερμηνεία, όπως αποτυπώνεται στις διάφορες προφορικές παραδόσεις, β) η ερμηνεία των περιηγητών, επηρεασμένων από τις αρχές του κλασικισμού, οι οποίοι ήθελαν να δουν τους ένδοξους και ακμαίους αρχαίους Έλληνες στα μέρη απ' όπου περνούσαν και γ) η ρομαντική ιστορική γεωγραφία, όπως αυτή αποτυπώνεται στα ιστοριογραφικά έργα των κύριων εκπροσώπων αυτής της θεωρίας σε βαλκανικό επίπεδο (Βακαλόπουλος, Jirecek, Cvijić).

Σήμερα η αναθεώρηση αυτής της θέσης σε εμπειρικό επίπεδο προχωρά με αργά, αλλά σταθερά βήματα, χωρίς, ωστόσο, να αποτελεί αυτοσκοπό της έρευνας. Τα τελευταία χρόνια έγιναν κάποιες προσπάθειες να προσεγγιστούν περιοχές του ελληνικού χώρου και μέσω της μελέτης τους να αποδειχτεί ότι το όλο σχήμα της «φυγής στα ορεινά» δεν ισχύει. Οι περιοχές του Στρυμόνα και της Χαλκιδικής διαθέτουν πηγές, μέσω των οποίων μπορούμε να δούμε, χωρίς μεγάλα χάσματα, τη μετάβαση από τη βυζαντινή στην οθωμανική περίοδο. Σ' αυτές τις περιοχές αποδείχθηκε ότι το οικιστικό πλέγμα και οι χριστιανικοί πληθυσμοί μέσα σ' αυτό δεν εξαφανίστηκαν κατά την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης, αλλά παρέμειναν στη θέση τους. Για τη δυτική Θράκη είναι πια γνωστό ότι μεγάλα τμήματά της είχαν ερημοθεί πριν την οθωμανική κατάκτηση είτε λόγω της φοβερής επιδημίας πανώλης (1348 κ.ε.ξ.), είτε των βυζαντινών εμφύλιων πολέμων. Γενικά, η απόρριψη της θέσης του Βακαλόπουλου δεν αμφισβητείται, καθώς η θέση δεν επιβεβαιώνεται από τα εμπειρικά δεδομένα των πηγών.

Στον Απόστολο Βακαλόπουλο, πάντως, οφείλουμε και την πρώτη συστηματική μελέτη και αποκρυστάλλωση μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων εντός ελληνικού χώρου. Στην έρευνά του ο Έλληνας ιστορικός κατέληξε στο να επισημάνει περίπου δέκα εννέα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, των οποίων, πάντως, δεν μπορεί να αξιολογηθεί η ποσοτική δυναμική τους. Για τα περισσότερα από αυτά στηρίχθηκε σε μεταγενέστερες πηγές ή και σε κατά τόπους προφορικές παραδόσεις, ώστε να αποτελεί επιστημονικό αίτημα σήμερα η ακριβής ιστορική τεκμηρίωσή τους. Για κάποια οι πηγές είναι σαφέστερες και οι κινήσεις καλά τεκμηριωμένες. Από τον κατάλογο του Βακαλόπουλου μπορούν συνομειστούν οι επιβεβαιωμένες από πηγές μεταναστευτικές κινήσεις που παρατίθενται αμέσως παρακάτω.

Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα αρχίζει η κατάκτηση της Θράκης και σύντομα της Μακεδονίας. Για να τονωθούν δημογραφικά οι πλούσιες αυτές περιοχές μεταφέρονται με αναγκαστικό εποικισμό από τα τουρκομανικά εμπράτα της Μ. Ασίας τουρκοί πληθυσμοί, κυρίως νομάδες (Γιουρούκοι). Κάποιοι μεταφέρθηκαν ήδη επί Ορχάν (1326-1362) στη Θράκη, ενώ μαζικές μετακινήσεις στη Μακεδονία έγιναν κυρίως επί Μουράτ Β' (1421-1451) στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Στη Θεσσαλία παρόμοιος εποικισμός έλαβε χώρα στα τέλη του 14^{ου} και κυρίως στις αρχές του επόμενου αιώνα, επίσης επί Μουράτ Β'. Ο αριθμός τους δεν είναι γνωστός. Από οθωμανικές πηγές των αρχών του 16^{ου} αιώνα (δηλαδή έναν αιώνα μετά) οι Γιουρούκοι της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας υπολογίζονταν σε 4.574 οικογένειες, ενώ στη Θράκη οι υπολογισμοί έφταναν στα 10.000 άτομα. Οι Γιουρούκοι κατέλαβαν τις ερημοποιημένες εκτεταμένες πεδιάδες της Θράκης, δυτικής, ανατολικής και βόρειας. Για το κύμα αυτό δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, παρ' όλο που δεν σώζονται σύγχρονες γραπτές πηγές. Τα οθωμανικά τεκμήρια χρονολογούνται από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, περίπου μισό αιώνα και πλέον από τα ιστορούμενα γεγονότα. Οι βυζαντινές πηγές ομιλούν αόριστα για τις εγκαταστάσεις. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για οθωμανικές αφηγηματικές πηγές των τελών του

15^{οο} και αρχών του 16^{οο} αιώνα. Τα οικονομία και τα αρχιτεκτονικά μνημεία (π.χ. τεκέδες, μαιουσαλεία, πτωχοκομεία) και οι πλουσιότερες πηγές του 16^{οο} αιώνα το αποδεικνύουν.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ο σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ προχώρησε σε ένα ευρύ πρόγραμμα ανασυνοικισμού της, μεταφέροντας υποχρεωτικά (με τη μέθοδο *siirgiin*) χριστιανικό – και γενικότερα μη μουσουλμανικό – πληθυσμό από νεοκατακτηθείσες περιοχές. Έτσι, στην Πόλη εγκαταστάθηκαν ελληνορθόδοξοι από τα νησιά του βορείου Αιγαίου (Σαμοθράκη, Θάσος, Λέσβος), την Πελοπόννησο, την Τραπεζούντα και την Καππαδοκία. Αυτοί μπορούν κατ' εκτίμηση να υπολογιστούν, αν από την απογραφή της Πόλης του 1477 αφαιρεθούν όσοι χριστιανοί καταχωρήθηκαν στην Πόλη και στον Γαλατά αμέσως μετά την κατάκτηση (δηλ. το 1455). Από τις περίπου 4.000 οικογένειες ορθόδοξων (Ρωμιών) το 1477, οι 539 ήταν όσοι βρέθηκαν και καταχωρίστηκαν στην Πόλη αμέσως μετά την κατάκτηση. Όσο κι αν οι αριθμοί ελέγχονται για την ακρίβειά τους είναι λογικό να υποστηριχτεί ότι η πλειονότητα των ελληνορθόδοξων της Πόλης κατά την οθωμανική περίοδο προερχόταν από τη μαζική μετακίνηση που διενήργησε ο Μεχμέτ Β΄ τις πρώτες δύο δεκαετίες μετά την Άλωση. Ήδη στα μέσα του 16^{οο} αιώνα κάποιοι από τους πρώτους μετανάστες ή οι απόγονοί τους ήταν οργανωμένοι σε χωριστές φορολογικές «κοινότητες» μέσα σε συνοικίες που ονοματοθετούνταν από την περιοχή καταγωγής τους: για παράδειγμα η «κοινότητα» των Τραπεζούντιων που κατοικούσαν στις συνοικίες Φαναρίου και Τζιμπολί ή οι Μυτιληνιοί που κατοικούσαν στις ίδιες συνοικίες, αλλά και στον Ξηρόλοφο και τον Γαλατά.

Τα νησιά του Αιγαίου είχαν γνωρίσει κύμα ερήμωσης κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα λόγω αφενός της πειρατείας και αφετέρου των πολεμικών αναμετρήσεων και της άστατης πολιτικής κατάστασης. Γύρω στα τέλη του 16^{οο} αιώνα παρατηρείται μια μη οργανωμένη προσπάθεια επανοίκισής τους με πληθυσμούς που έρχονταν από την ηπειρωτική ελληνική χερσόνησο. Έτσι, για παράδειγμα υποστηρίχτηκε ότι το δημογραφικό πλεόνασμα της Αττικής στο τελευταίο τέταρτο του 16^{οο} αιώνα οδήγησε σε κύμα εγκατάστασης αλβανόφωνων πληθυσμών στα νησιά του Αργοσαρωνικού, ενώ κάποιοι έφτασαν μέχρι και τη Σάμο, η οποία, πάντως, εποίκιστηκε ως αποτέλεσμα κρατικής πολιτικής.

Την ίδια εποχή, αλλά κυρίως κατά τους επόμενους αιώνες (17^ο και 18^ο), παρατηρείται μια μετακίνηση πληθυσμών από την Ήπειρο προς τη Θράκη και τα πεδινά της Μακεδονίας. Ο Βακαλόπουλος αυτή την κίνηση την ονόμασε παλινδρομική, χαρακτηρισμός που σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω δεν μπορεί να ισχύει. Από μεμονωμένες και τοπικά προσανατολισμένες μελέτες προκύπτει ότι υπήρξε μια περίσσεια πληθυσμού σε ορεινές κοινότητες, που καθιστούσε δύσκολη τη διατροφή και επιβίωσή του. Αυτή η κατάσταση εκτονώθηκε με μετανάστευση σε πόλεις ή εύφορες περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας. Οι μετακινήσεις αυτές δεν εμπίπτουν στην περίπτωση των παροδικών μεταναστεύσεων για αναζήτηση εργασίας, αλλά ακολουθούνταν από μόνιμες εγκαταστάσεις στις περιοχές υποδοχής. Το κύμα τεκμηριώνεται μέσα από οθωμανικές πηγές.

Οι πόλεμοι αποτελούν γεγονός που προκαλεί μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα. Εκτός από το εξωτερικό (για τα οποία βλ. το κεφάλαιο για τη «Διασπορά») τέτοιες κινήσεις τεκμηριώνονται σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις για το εσωτερικό της οθωμανικής επικράτειας: α) στον μαζικό εποικισμό τουρκομανικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία προς την Κύπρο μετά την κατάληψη του νησιού (1571) ως αποτέλεσμα κρατικής πολιτικής, β) στην εποικιστική πολιτική των Βενετών κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο (1685-1715) με προσέλκυση ελληνικού πληθυσμού από την Στερεά Ελλάδα και γ) στη μετανάστευση Πελοποννησίων μετά τα «Ορλωφικά» και κατά τη διάρκεια της Αλβανοκρατίας προς περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας (1770-1779). Η ίδρυση της πόλης των Κυδωνιών/Αϊβαλί εμπίπτει σ' αυτό το πλαίσιο. Η κίνηση προς τα δυτικά μικρασιατικά παράλια δεν περιορίζεται σ' αυτό το χρονικό εύρος, αλλά εκτείνεται σε όλο τον 18^ο και κυρίως τις αρχές του 19^{οο} αιώνα. Πρόκειται για μετανάστευση που δεν υπάκουε μόνο ή τόσο σε πολιτικούς λόγους, αλλά κυρίως σε οικονομικούς. Η ανάδυση της Σμύρνης στο σημαντικότερο λιμάνι της Ανατολικής Μεσογείου και η οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής της οδήγησε μεταναστευτικό κύμα ελληνικών πληθυσμών από τα νησιά και τα παράλια της ελληνικής χερσονήσου προς τη Δυτική Μικρά Ασία. Γενικά, οι πόλεμοι προκαλούσαν μεταναστευτικές κινήσεις είτε ως αποτέλεσμα κρατικής πολιτικής (π.χ. περίπτωση οθωμανικής Κύπρου και βενετικής Πελοποννήσου), είτε ως αυθόρμητη κίνηση των κατοίκων (π.χ. περίπτωση «Ορλωφικών»).

Η ροή προς τις πόλεις ήταν ένα μεταναστευτικό κύμα, το οποίο δεν περιορίζεται γεωγραφικά ή χρονικά, αλλά εκτείνεται σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο και αποτελεί φαινόμενο της εν γένει οθωμανικής περιόδου. Παρ' όλες τις επιδημίες πανώλης που παρατηρούνται στα μεγάλα αστικά κέντρα της περιοχής (Θεσσαλονίκη, Σμύρνη) και σε άλλα μικρότερα, η ροή μεταναστών για εργασία προς αυτές ήταν συνεχής, με αποτέλεσμα να απορροφάται άμεσα και χωρίς αναταράξεις το δημογραφικό έλλειμμα που προκαλούσαν από τους θανάτους των επιδημιών. Έτσι, το μεταναστευτικό κύμα προς τις πόλεις χαρακτηρίζει και τον ελληνικό χώρο και αφορά κυρίως τους χριστιανούς λόγω των μεγάλων πληθυσμιακών διαθεσιμότητων που αυτοί εμφάνιζαν σε σχέση με τους μουσουλμάνους.

Εξισλαμισμοί

Οι εξισλαμισμοί αποτελούν ένα φαινόμενο της οθωμανικής περιόδου, το οποίο επίσης επηρέασε τους πληθυσμούς. Για τους ελληνικούς ή γενικότερα χριστιανικούς πληθυσμούς χαρακτηρίστηκε ως παράγοντας φθοράς. Σε κάθε περίπτωση αποτέλεσε παράγοντα αλλαγής της θρησκευτικής σύνθεσης μιας περιοχής. Ειδικότερα για την οθωμανική περίοδο οι εξισλαμισμοί ήταν φαινόμενο που αφορούσε κυρίως τα Βαλκάνια. Οι λόγοι είναι δύο: πρώτον, διότι οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας είχαν ήδη εξισλαμιστεί σε μεγάλο βαθμό από τα προ-οθωμανικά μουσουλμανικά κρατικά μορφώματα (κυρίως τους Σελτζούκους), ώστε κατά την περίοδο που εξετάζουμε μόνο η περιοχή του Πόντου, η οποία ήταν η τελευταία που κατακτήθηκε από το οθωμανικό κράτος, άλλαξε θρησκευτική φυσιογνωμία. Ο δεύτερος λόγος αφορά τον αμιγή – και συμπαγή – χριστιανικό πληθυσμό που συνάντησαν οι Οθωμανοί στα Βαλκάνια και άρα οι όποιες μεταστροφές στο Ισλάμ συνέβησαν κατά κύριο λόγο σ' αυτή την περιοχή της οθωμανικής επικράτειας.

Οι εξισλαμισμοί αποτέλεσαν προσφιλές θέμα για τη βαλκανική εθνική ιστοριογραφία του 20ού αιώνα. Η αντιπαράθεσή της με την τουρκική ιστοριογραφία αφορούσε τη διάχυση του Ισλάμ στα Βαλκάνια και την καταγωγή των μουσουλμάνων της περιοχής. Οι Βαλκάνιοι ιστορικοί υπερτόνιζαν τη διαδικασία εξισλαμισμού για να επιχειρηματολογήσουν περί του βίαιου χαρακτήρα της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια, οι δε Τούρκοι ιστορικοί υπερτόνιζαν την εποικιστική πολιτική του οθωμανικού κράτους, υποστηρίζοντας ότι η προέλευση των Βαλκάνιων μουσουλμάνων ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα αυτής της εποικιστικής πολιτικής. Στην όλη συζήτηση επιστρατεύθηκαν ακόμη και αριθμοί για να τεκμηριώσουν τις διάφορες απόψεις. Η συμμετοχή των Ελλήνων ιστορικών σ' αυτή τη συζήτηση ήταν περιθωριακή, παρ' όλο που ως άποψη αυτή των Βαλκάνιων ιστορικών κυριάρχησε στην ιστοριογραφία της χώρας για δεκαετίες.

Η στάση του οθωμανικού κράτους έναντι του φαινομένου της μεταστροφής στο Ισλάμ δεν διέφερε από αυτήν ενός μουσουλμανικού κράτους. Για το Ισλάμ οι χριστιανοί όπως και οι εβραίοι ανήκαν στους «λαούς της Βίβλου» και ως εκ τούτου έχαιραν σεβασμού μέσα σε ένα μουσουλμανικό κράτος. Η άσκηση της θρησκευτικής λατρείας τους, η ζωή και η παρουσία τους προστατεύονταν με αντιστάθμισμα την καταβολή ενός φόρου (του κεφαλικού). Οι Οθωμανοί, ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, δεν άσκησαν επίσημη πολιτική βίαιου εξισλαμισμού. Η απώλεια εσόδων από την καταβολή του κεφαλικού φόρου ήταν ένας πρακτικός λόγος για να μην ενθαρρύνουν οι Οθωμανοί τη μεταστροφή στο Ισλάμ. Η απαγόρευση βίαιου προσηλυτισμού είχε εισέλθει ως διάταξη ακόμη και στα πατριαρχικά *βεράτια* ως ασύμβατη με τον ιερό νόμο και ασύμφορη οικονομικά για την οθωμανική εξουσία.

Η επίσημη απαγόρευση δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν κατά τόπους περιπτώσεις βίαιων εξισλαμισμών. Ωστόσο, το φαινόμενο των βίαιων μαζικών εξισλαμισμών που τοποθετούνταν μάλιστα από την παλαιότερη ιστοριογραφία στον 17^ο αιώνα δεν επιβεβαιώνεται, το αντίθετο μάλιστα. Οι εξισλαμισμοί αποδεικνύεται ότι ήταν περισσότερο μια μακρά και σταδιακή διαδικασία που εκτεινόταν σε διάστημα τριών αιώνων, παρά ένα φαινόμενο με ορισμένες χρονικές πυκνώσεις μαζικών και βίαιων εξισλαμισμών. Μάλιστα τεκμηριωμένα υποστηρίζεται ότι ο 16^{ος} αιώνας ήταν η περίοδος που εντοπίζεται η κορύφωση της διαδικασίας κυρίως εθελούσιας μεταστροφής, ενώ στον 17^ο αιώνα άρχισε η περίοδος ύφεσης του φαινομένου, το οποίο μέχρι τις αρχές του επόμενου είχε χάσει τον δυναμισμό του, τουλάχιστον στις κεντρικές βαλκανικές επαρχίες.

Ο συνήθης τρόπος μεταστροφής στο Ισλάμ ήταν αυτός της μεμονωμένης εξωμοσίας παρά της μαζικής. Στις πόλεις συνέβαιναν αρκετοί εξισλαμισμοί, λόγω του ότι θεωρούταν πρόσφορος χώρος για να 'χαθούν στην ανωνυμία' της οι εξωμότες. Η τεκμηρίωση των πηγών δείχνει μια εντυπωσιακή αύξηση των εξισλαμισμένων στις βαλκανικές πόλεις μέσα στον 16^ο αιώνα. Στην ύπαιθρο η διείσδυση του Ισλάμ σε χριστιανικά χωριά γινόταν επίσης μεμονωμένα και κυρίως κατά τον 17^ο αιώνα. Υπάρχουν πολλά φορολογικά κατάστιχα, στα οποία φαίνεται ότι σε χωριά που ήταν αμιγώς χριστιανικά, εμφανίζονταν κάποια οικογένεια μουσουλμανική και σε επόμενες φορολογικές απογραφές οι οικογένειες αυξάνονταν, ώστε το χωριό με την πάροδο των χρόνων να καταστεί μικτό ή και αμιγώς μουσουλμανικό.

Αιτία για τους εξισλαμισμούς ήταν κυρίως η βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του μεταστρεφόμενου. Έχει υποστηριχτεί ότι στις πρώτες φάσεις των εξισλαμισμών στα Βαλκάνια το κίνητρο αυτό ήταν ιδιαίτερος ισχυρός. Επίσης μέσω της δουλείας και των μικτών γάμων διαχόταν μεταξύ των χριστιανών το Ισλάμ. Στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο κυρίως για αγχάλωτους πολέμου, οι οποίοι εντάσσονταν στο καθεστώς δούλου και απελευθερώνονταν εξισλαμιζόμενοι· η δεύτερη αφορούσε χριστιανές, οι οποίες συνήθως εξισλαμιζόνταν παντρευόμενες με μουσουλμάνους ή, σε κάθε περίπτωση, τα παιδιά τους γίνονταν μουσουλμάνοι. Υπάρχουν, βέβαια, και περιπτώσεις που χριστιανικά ζευγάρια εξισλαμιζόνταν. Τέλος, η προσηλυτιστική δράση των ανεκτικών και με συγκρητιστικά στοιχεία στη διδασκαλία τους μουσουλμάνων μοναχών (*δερβίσηδων*) που διαχύθηκαν ήδη από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια, έπαιξε επίσης έναν σημαντικό ρόλο.

Στον ελληνικό χώρο γνωστές είναι κάποιες περιπτώσεις πληθυσμών που είτε διατήρησαν τη γλώσσα τους και άλλαξαν τη θρησκεία τους είτε θεωρήθηκε ότι εξισλαμίστηκαν μαζικά και βίαια. Για κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις είναι σήμερα μελετημένος ο τρόπος και ο χρόνος μεταστροφής τους στο Ισλάμ, ενώ για άλλες στηρίζομαστε σε όσα είναι γνωστά από την πολυαίτερη βιβλιογραφία. Οι «Τουρκοκρητικοί» ήταν όσοι κάτοικοι της Κρήτης εξισλαμίστηκαν και διατήρησαν την ελληνική γλώσσα τους και θεωρήθηκε ότι μετά το 1770 είχε ενταθεί η μαζικότητα της μεταστροφής τους στο Ισλάμ. Πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι ήδη και πριν από την άλωση του Χάνδακα (Ηράκλειο) το 1669 αρκετοί Κρητικοί είχαν εξισλαμιστεί, είτε μέσω μικτών γάμων είτε και με ολική μεταστροφή ενός χριστιανικού ζευγαριού στο Ισλάμ. Στην Ήπειρο η παραδοσιακή ιστοριογραφία μεταφέρει ότι αρκετοί από τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους της περιοχής (π.χ. οι Τουρκογιαννιώτες) προέρχονταν από μαζικό εξισλαμισμό χριστιανών σαχάρδων το 1635, πληροφορία η οποία δεν έχει επιβεβαιωθεί από πηγές. Οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι του Βοΐου Κοζάνης (Δυτική Μακεδονία), γνωστοί ως «Βαλλαάδες», και οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι της Ροδόπης, γνωστοί ως «Πομάκοι», δεν εξισλαμίστηκαν μαζικά ή και βίαια κατά τον 17^ο αιώνα, όπως υποστηριζόταν μέχρι πρόσφατα, αλλά η μεταστροφή τους στο Ισλάμ ήταν αποτέλεσμα μακράς διαδικασίας, η οποία είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 15^{ου} ή τις αρχές του 16^{ου} αιώνα και διήρκεσε πάνω από δύο αιώνες. Τέλος, στην Πελοπόννησο οι εξισλαμισμοί είχαν πυκνώσει κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, ακολούθησαν (επαν)εικριστιανισμοί κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, για να παρατηρηθούν νέοι εξισλαμισμοί περίπου 4.000 ατόμων μετά τη οθωμανική επανάκτηση της περιοχής το 1715.

Η διαδικασία εξισλαμισμού σε Μικρά Ασία και Βαλκάνια κέντρισε το ενδιαφέρον κάποιων ερευνητών. Το βασικό ερώτημα ήταν γιατί στη Μικρά Ασία ο εξισλαμισμός είχε σχεδόν καθολική αποδοχή, ενώ στα Βαλκάνια ελάσσονα, αφού είναι γνωστό ότι μέχρι το τέλος της οθωμανικής περιόδου οι μουσουλμάνοι συνέχιζαν να αποτελούν μειοψηφία μέσα στο βαλκανικό πληθυσμό. Οι διαφορές εντοπίζονται στα εξής: α) η χρονική διάρκεια της οθωμανικής επέκτασης στα Βαλκάνια ήταν πολύ πιο σύντομη από την αντίστοιχη των Τούρκων (Σελτζούκων, άλλων τουρκομανικών εμιράτων και Οθωμανών) στη Μικρά Ασία: αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προστατευτούν οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί από την πολιτική μεταστροφή. β) Στα Βαλκάνια η πολιτική πολυδιάσπαση του ύστερου μεσαίωνα αντικαταστάθηκε από μια κεντρική εξουσία και άρα από μια κεντρικά ελεγχόμενη ασκούμενη πολιτική: κατά συνέπεια ελαχιστοποιούνταν θεωρητικά οι περιπτώσεις άσκησης βίας και μαζικής προσηλυπτικής πολιτικής λόγω της ύπαρξης ισχυρού κεντρικού ελέγχου στις περιοχές. γ) Η ορθόδοξη Εκκλησία στη Μικρά Ασία είχε ταυτιστεί με το αντίπαλο βυζαντινό κράτος, ενώ στα Βαλκάνια αρκετά σύντομα εντάχθηκε στο κρατικό σύστημα των Οθωμανών και απέκτησε ηγεμονική θέση. δ) Τέλος, η σύνθεση των κατακτητών στη Μικρά Ασία ήταν κυρίως Τούρκοι νομάδες, οι οποίοι διακρινόμενοι για την ισλαμική ετεροδοξία τους, επηρέασαν καθοριστικά τους χριστιανικούς αγροτικούς πληθυσμούς, ενώ στα Βαλκάνια η κεντρική εξουσία, αν και διατηρώντας κάποιες εσωτερικές ισορροπίες, ακολούθησε μια ισλαμική ορθοδοξία, η οποία συντηρούσε τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των δύο θρησκειών.

Κρυπτοχριστιανισμός, νεομάρτυρες

Το φαινόμενο της φανεράς αποδοχής του Ισλάμ και της κρυφής διατήρησης της χριστιανικής πίστης ονομάστηκε «κρυπτοχριστιανισμός». Δύο πατριαρχικά έγγραφα (πιτάκια) του πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα προς τους χριστιανούς της Νίκαιας της Βιθυνίας μετά την οθωμανική κατάκτηση της πόλης το 1331 αφήνουν νύξεις για την ύπαρξη χριστιανών, οι οποίοι φανερά αλλαξοπίστησαν, αλλά στα κρυφά ακολουθούσαν τη χριστιανική θρησκεία. Η ύπαρξη και ο εντοπισμός του φαινομένου, πάντως, προέρχεται κατά βάση από πολύ μεταγενέστερες πηγές, όταν, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Τανζιμάτ, 1839-1876) και της ισονομίας μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, αρκετοί μουσουλμάνοι δήλωσαν δημόσια ότι ήταν χριστιανοί στην ιδιωτική τους ζωή και αποκήρυξαν το Ισλάμ. Αν παραβλέψουμε τις όποιες σκοπιμότητες που μπορεί να έκρυβε μια τέτοια πράξη, το γεγονός της δημόσιας ομολογίας αποδεικνύει ότι ήταν γνωστή η πρακτική χριστιανοί να εξισλαμίζονται δημόσια, αλλά μέσα στο σπίτι τους να ζουν σύμφωνα με τα χριστιανικά έθιμα και να ασκούν τα χριστιανικά θρησκευτικά καθήκοντα. Ζούσαν, δηλαδή, μια διπλή ζωή. Από τον 19^ο αιώνα τέτοιες περιπτώσεις είναι τεκμηριωμένες για τον Πόντο, την Κύπρο, την Κρήτη και την Σπαθία της Αλβανίας και μάλιστα αυτοί οι πληθυσμοί παραδίδονται με διάφορα ονόματα (π.χ. «κλωστοί», «λινοβάμβακοι»). Πάντως, εφόσον πηγές για την οθωμανική περίοδο δεν έχουν σωθεί, δεν είναι δυνατό να διαγνωστεί αν υφίσταντο κρυπτοχριστιανοί και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου και σε ποιο βαθμό.

Η απλή διαδικασία μεταστροφής στο Ισλάμ (τρεις φορές απαγγελία της φράσης «Ένας είναι ο Θεός και ο Προφήτης του ο Μωάμεθ») οδήγησε κάποιους χριστιανούς αρχικά σε αλλαξοπιστία, αλλά τελικά λόγω μετάνοιας σε αποκήρυξη του Ισλάμ. Αυτή η πράξη είχε ως αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους, καθώς σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο η απάρνηση του Ισλάμ είχε ως ποινή το θάνατο. Οι «νεομάρτυρες», όπως ονομάστηκαν όσοι έχασαν τη ζωή τους για να διατηρήσουν την πίστη τους κατά την οθωμανική περίοδο, είναι ένα φαινόμενο τεκμηριωμένο μέσα από πηγές. Ο λόγος του μαρτυρίου δεν ήταν,

ασφαλώς, μόνο το ότι έχοντας εξισλαμισθεί αργότερα μετανόησαν, απαρνήθηκαν το Ισλάμ και άρα θανατώθηκαν. Υπήρξαν περιπτώσεις που ασκήθηκε βία στο μέλλοντα νεομάρτυρα ή και περιπτώσεις που ο ίδιος ο νεομάρτυρας ως απόδειξη πίστης δήλωσε δημόσια την ανωτερότητα της χριστιανικής πίστης έναντι του Ισλάμ. Από τους καταλόγους των νεομαρτύρων που έχουν κατά καιρούς δημοσιευτεί προκύπτει ότι οι περισσότεροι μαρτύρησαν σε πόλεις του ελληνικού χώρου και ότι ασκούσαν κάποιο επάγγελμα, ενώ λίγοι από αυτούς ανήκαν στον κλήρο (σύμφωνα με έναν κατάλογο οι 29 στους 204). Η διασπορά τους στο χώρο ήταν ισορροπημένη με την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία να είναι οι συχνότεροι τόποι του μαρτυρίου τους, ενώ χρονικά υπάρχει μια αύξηση του αριθμού τους, ίσως λόγω της καλύτερης τεκμηρίωσης και της ελαστικότητας των κριτηρίων ένταξης κάποιου στη χορεία των νεομαρτύρων. Από 12 νεομάρτυρες που καταχωρήθηκαν τον 15^ο αιώνα, τεκμηριώθηκαν 69 για τα πρώτα εξήντα χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Παρ' όλο που οι αριθμοί των νεομαρτύρων κυμαίνονταν σε χαμηλούς αριθμούς, η έρευνα επισήμανε το σημαντικό ρόλο στην ψυχολογική επίδραση που τα μαρτύρια είχαν για την στήριξη των χριστιανικών πληθυσμών απέναντι στον κίνδυνο της εξωμοσίας.

Το παιδομάζωμα

Ιδιαίτερη μορφή εξισλαμισμού ήταν το «παιδομάζωμα» (*devsirme*), φαινόμενο καθαρά οθωμανικό και ως εκ τούτου μοναδικό στην παγκόσμια αλλά και στην ισλαμική ιστορία. Μπορεί να χαρακτηριστεί ως φόρος, ως θεσμός ή και γενικά ως φαινόμενο. Από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας ήταν ένα είδος φορολογίας των χριστιανών μαζί με τους άλλους φόρους που όφειλαν στο κράτος. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί τον ονόμασαν «φόρο αίματος». Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των εξισλαμισμών, το «παιδομάζωμα» ήταν μια βίαιη μορφή εξισλαμισμού, θεσμοθετημένη από την κεντρική οθωμανική εξουσία, η οποία, από την άλλη, μπορούσε να εξασφαλίσει σε έναν χριστιανό μια λαμπρή καριέρα.

Παιδομάζωμα ονομάζεται «η περιοδική στρατολόγηση χριστιανοπαίδων για εκπαίδευση προκειμένου να επανδρώσουν τις τάξεις των *γενιτσάρων* ή να καταλάβουν θέσεις στην υπηρεσία του οθωμανικού παλατιού και στη διοίκηση». Η πρώτη σαφής αναφορά στο παιδομάζωμα γίνεται σε μια ομιλία του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ισίδωρου Γλαβά το 1395 και η τελευταία σε μια καταχώριση σε οθωμανικό δικαστικό κώδικα της Βέροιας του 1705 σχετικά με την αντίδραση ντόπιων χριστιανών στην αποστολή Οθωμανών αξιωματούχων προς διενέργεια παιδομαζώματος στη Νάουσα. Πάντως, ήδη από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα ο θεσμός είχε χάσει την έντασή του.

Η καταγωγή και ο χρόνος έναρξης εφαρμογής του μέτρου αποτελεί ακόμη και σήμερα αντικείμενο έρευνας. Κεντρικό ζήτημα είναι η νομική αντινομία μεταξύ του ισλαμικού ιερού νόμου, ο οποίος απαγορεύει ένα τέτοιο μέτρο και του οθωμανικού κοσμικού νόμου (*κανούν*), με βάση το οποίο προέκυψε το μέτρο. Το παιδομάζωμα ερμηνεύτηκε ως απόρροια της λήξης του ενός πέμπτου (*πεντζιέκ*) των αιχμαλώτων πολέμου χάριν του σουλτάνου, αλλά και των ημιανεξάρτητων τουρκομάνων μπέηδων που συνέβαλαν στην κατάκτηση των Βαλκανίων κατά τον 14^ο αιώνα. Από την ιστορική έρευνα έχει υποστηριχτεί ότι οι τελευταίοι το χρησιμοποίησαν ως πρακτική και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από την οθωμανική κεντρική εξουσία επί Μουράτ Α' (1362-1389) ή Βαγιαζίτ Α' (1389-1402). Οι ανάγκες σε στρατιωτικό προσωπικό με παράλληλη κάμψη στη λεία αιχμαλώτων πολέμων κατά το τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια ήταν το πλαίσιο εντός του οποίου γεννήθηκε και εφαρμόστηκε το μέτρο.

Ο 16^{ος} αιώνας ήταν η περίοδος που το μέτρο εφαρμόστηκε με συστηματικότητα και είχε αποκρυσταλλωθεί η διαδικασία. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις πηγές, υπόφοροι παιδομαζώματος ήταν οι μη μουσουλμάνοι της οθωμανικής επικράτειας, αλλά οι Εβραίοι είχαν εξαρχής εξαιρεθεί. Αν και η Μικρά Ασία δεν εξαίρουσαν τουλάχιστον κατά τον 16^ο αιώνα, το μέτρο εφαρμόστηκε αρχικά και κυρίως στα Βαλκάνια. Η κεντρική εξουσία αποφάσιζε πότε θα διενεργηθεί το παιδομάζωμα και σε ποιες περιοχές. Αποστέλλονταν διαταγή στον τοπικό διοικητή και στο δικαστή, οι οποίοι θα βοηθούσαν τον *αγά* των *γενιτσάρων*, που μαζί με τον γραμματέα του θα διενεργούσε τη συλλογή των παιδιών. Στο διάταγμα δίνονταν οι οδηγίες για την εφαρμογή του μέτρου, οι οποίες μπορούσαν να διαφοροποιηθούν κατά περιοχές και περιόδους. Γενικά, χριστιανόπουλα αγροτικών περιοχών ηλικίας 8-20 ετών, με σωματική και πνευματική υγεία, χωρίς να είναι μοναχοπαίδια, επιλέγονταν, αν και υπήρχε ποσόστωση για κάθε διοικητική περιφέρεια. Για παράδειγμα, αναφέρεται σε διάταγμα ότι ένα αγόρι θα λαμβανόταν από κάθε σαράντα χριστιανικά νοικοκυριά. Του μέτρου εξαίρουσαν, πέραν των παραπάνω περιπτώσεων, κάποιες περιοχές που υποτάχθηκαν με τη θέλησή τους στους Οθωμανούς ή ανήκαν σε ειδικές κατηγορίες (π.χ. μεταλλωρύχοι) και οι οποίοι είχαν διαπραγματευτεί το φορολογικό καθεστώς τους και είχαν εξαιρεθεί από σύνολο φόρων, μεταξύ των οποίων και το παιδομάζωμα.

Μετά την επιλογή των καλύτερων, συντάσσονταν επί τόπου δύο κατάλογοι για κάθε ομάδα 100-150 ομάδων και στέλνονταν τα παιδιά στην πρωτεύουσα με έναν οδηγό. Στο παλάτι περνούσαν από δεύτερο και αυστηρότερο σωματικό έλεγχο και έλεγχο των πνευματικών τους ικανοτήτων. Αφού εξισλαμιζόνταν και λάμβαναν μια πρώτη ισλαμική παιδεία (εκμάθηση θρησκείας, νόμου, γλωσσών), όσοι δεν θα στέλνονταν στο Παλάτι αλλά προοριζόνταν να επανδρώσουν το γενιτσαρικό σώμα

στέλλονταν σε Οθωμανούς Τούρκους της Μικράς Ασίας για περίπου μια τριετία. Εκεί, ζώντας σε αμιγώς τουρκικό περιβάλλον θα λάμβαναν κουλτούρα και συνήθειες που θα τους αποξένωναν ακόμη περισσότερο από το χριστιανικό παρελθόν τους. Κατά την επιστροφή τους εντάσσονταν είτε στην κρατική γραφειοκρατία είτε στο στράτευμα, όπου επάνδρωναν κυρίως τα επίλεκτα σώματα των γενιτσάρων. Όσοι εκπαιδεύονταν στο παλάτι μπορούσαν να ακολουθήσουν μια λαμπρή κοινωνικά ζωή. Ανάλογα με τις ικανότητες του προσώπου και τα δίκτυα που θα κατάφερνε να αναπτύξει, έφτανε να καταλάβει μέχρι και το ύψιστο κρατικό αξίωμα του Μεγάλου Βεζίρη, καθώς από την εποχή του Μεχμέτ Β΄ (1451-1481) και έως τα τέλη του 16^{ου} αιώνα η θέση δινόταν – σε συντριπτικό ποσοστό – σε τέτοια πρόσωπα.

Οι δημογραφικές εκτιμήσεις του μέτρου ποικίλλουν. Οι αριθμοί που έχουν προταθεί από τους ιστορικούς κυμαίνονται μεταξύ 200.000 και 1.000.000 χριστιανών αγοριών που μέσω παιδομαζώματος αλλαξοπίστησαν. Η στάση των χριστιανικών πληθυσμών έναντι του μέτρου ήταν ανάμικτη. Υπήρχε ασφαλώς αντίδραση, η οποία ακόμη κι όταν δεν έπαιρνε τη μορφή εξέγερσης, όπως στην προαναφερθείσα περίπτωση της Νάουσας το 1705, έπαιρνε τη μορφή φυγής των παιδιών στα βουνά και σε απόμερα μέρη (τεκμηριωμένη μέσα από οθωμανικές πηγές) ή την τέλεση πρώιμων γάμων μεταξύ παιδιών. Από την άλλη, υπήρχε και θετική στάση λόγω του ότι το παιδί θα είχε μια λαμπρή καριέρα και υπέβασκε η ελπίδα ότι δεν θα ξεχνούσε τους δικούς του και τον τόπο του. Πράγματι, υπήρχαν περιπτώσεις που εξισλαμισμένοι υψηλοί Οθωμανοί αξιωματούχοι διενεργούσαν έργα ευποιΐας στους τόπους καταγωγής τους. Επίσης, υπάρχουν περιπτώσεις, ακόμη και στην όμημη περίοδο (τέλη 17^{ου} αιώνα), που κάποιοι εξισλαμίζονταν με προσδοκία την ένταξή τους στο στρατό των γενιτσάρων και την απολαβή όλων των σχετικών (κοινωνικών και οικονομικών) πλεονεκτημάτων που απέφταν από τη θέση.

Σύνοψη

Η γενική εικόνα των πληθυσμών στον ελληνικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο έχει δύο κύρια χαρακτηριστικά: την έντονη κινητικότητα και τις ήπιες ανακατατάξεις. Οι παράγοντες που επηρεάζουν γενικά την ιστορία των πληθυσμών ισχύουν και στην ελληνική περίπτωση. Η δημογραφική συμπεριφορά των ελληνικών πληθυσμών δεν διαφοροποιείται από τους άλλους σύνοικους. Η μόνη διαφοροποίηση που μπορεί να επισημανθεί και ερμηνεύεται από εξω-δημογραφικά αίτια, είναι η σημαντική παρουσία ελληνικού πληθυσμού στις πόλεις λόγω του αυξανόμενου εμπορικού χαρακτήρα που είχε λάβει ο πληθυσμός από τον 17^ο αιώνα και εξής. Οι εξισλαμισμοί επηρέασαν δημογραφικά τους ελληνικούς πληθυσμούς, όπως και άλλους βαλκανικούς για τους ίδιους λόγους, χωρίς, πάντως, να αλλοιωθεί η γενική εθνο-θρησκευτική εικόνα του ελληνικού χώρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ν. Ανδριώτης, *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1974.
- Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων* 10 (1985) 1-16.
- Σ. Ασδραχάς, «Το ανθρώπινο δίχτυ», στο: Σ. Ασδραχάς (κ.ά.), *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄- ΙΘ΄ αιώνας*, Αθήνα 2003, 75-147.
- Α. Βακαλόπουλος, «Παράγοντες φθοράς του ελληνισμού: Εξισλαμισμοί, εποικισμοί-μεταναστεύσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄, Αθήνα 1974, 56-77.
- Α. Γλαβίνας, *Οι νεομάρτυρες της Τουρκοκρατίας: εισαγωγή, βιβλιογραφία, ασματικές ακολουθίες*, Κατερίνη 1997.
- Δ. Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων. Ο πληθυσμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. Ι^{ος}: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Πολιτική πραγματικότητα – οικονομική και κοινωνική οργάνωση*, Αθήνα 2003, 75-86.
- του ίδιου, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004.
- Δ. Καρύδης-Μ. Κιελ, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία, 15ος-19ος αι. : με βάση αδημοσίευτες Οθωμανικές και γαλλικές αρχειακές πηγες* Αθήνα 2000.
- Η. Κολοβός, «Χωρικοί και μοναχοί στην οθωμανική Χαλκιδική, 15^{ος}-16^{ος} αιώνας», 3τ., αδημ. διδ. διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000.
- Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999.
- Φ. Κοτζαγεώργης, *Μικρές πόλεις στην ελληνική χερσόνησο κατά την πρώιμη νεότερη εποχή: Η περίπτωση της Ξάνθης (15^{ος}-17^{ος} αι.)*, Ξάνθη 2008.
- Κ. Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα 1993.
- του ίδιου, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 1995.
- Σ. Λαΐου, «Τα Τρίκαλα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου», *Μνήμων* 28 (2006-2007), 9-28.
- Α. Μίνκον, *Conversion to Islam in the Balkans. Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden-Boston 2004.
- Κ. Μουστάκας, «Η δημογραφική κρίση του ύστερου Μεσαίωνα στον ελληνικό χώρο: Η περίπτωση της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας», *Μνήμων* 25 (2003), 9-33.
- Ε. Μπαλτά-Μ. Οğuz, *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2007.
- Γ. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο: από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα μέχρι το 1821*, Αθήνα 2006.
- Κ. Ντόκος-Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993.
- Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, 152-158.
- του ίδιου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αι.*, Αθήνα 1985.
- του ίδιου κ.ά., *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 2003.
- Β. Παπούλια, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2011.
- Χ. Πατρινέλης, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16^{ου} –αρχές 19^{ου} αιώνα), *Ελληνικά* 34 (1982-1983) 369-411.
- του ίδιου, «Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821 (προβλήματα ιστορικής δημογραφίας)», *Φροντιστηριακά μαθήματα*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1982.
- Μ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997.
- Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοσοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα 1998.
- Ν. Τοντόροφ, *Η βάλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, τ. Α΄, μετφρ. Ε. Αβδελά-Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986.
- Κ. Φωτιάδης, *Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος*, Θεσσαλονίκη 1997.